
*Т.В.Білецька,
доцент кафедри політології і соціології
К-ПНУ імені Івана Огієнка*

*А.Л.Богуцька,
викладач кафедри історії
та філософії ПДАТУ*

СУЧАСНІ МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ

У сучасних умовах розвитку людський потенціал виступає основним чинником економічного зростання та конкурентноспроможності країн. Як наслідок, національні економіки зацікавлені у використанні різних засобів його відтворення. Основною перешкодою формування людського потенціалу у розвинутих регіонах світу на сучасному етапі є старіння населення і пов'язане з ним скорочення кваліфікованих працівників на ринку праці.

Невід'ємною складовою розвитку людства є процеси переміщення населення, міграції. У пошуках кращих умов життя, громадяни змінюють місця проживання. Головними причинами з них є безпека та зайнятість.

В умовах глобалізації, поглиблення економічної нерівності різних держав світу, локальних воєн, природних катаклізмів та інших негативних явищ міграція перетворилася на комплексну проблему, яка має глобальний характер. Отже, міжнародна міграція сприймається як один з невід'ємних елементів процесу глобалізації.

Події останнього десятиріччя з усією очевидністю засвідчили неготовність нашої науки до розв'язання теоретичних і прикладних завдань у царині міграційних процесів, які швидко розвиваються, а з розпадом СРСР набули принципово нового змісту, характеру та якості. Змінилися міграційні пріоритети контингентів, що переміщуються у просторі, відбулася трансформація напрямів, структури та інтенсивності міграційних потоків. Розроблені в СРСР теоретичні концепції, методологічні принципи та методичні підходи, які утворюють арсенал необхідних дослідникові знань, виявилися, проте, недостатніми для пояснення і прогнозування сучасних міграційних

процесів. Саме тому з усією очевидністю на порядку денному поставало завдання переосмислення теоретичної спадщини і створення конструктивної та дієвої метатеорії.

Міграції населення належать до складних системних об'єктів дослідження. Їх складність, багатоаспектність та соціологічний характер передбачають необхідність комплексного, всебічного вивчення. Дослідницька стратегія, яку покладено в основу комплексного підходу, включає формулювання загальної теоретичної концепції, розроблення понять і категорій, що забезпечують єдність підходу до об'єкта досліджень. На їх основі здійснюється вивчення окремих аспектів та зв'язків міграційних процесів. При цьому теоретико-концептуальний апарат формується на базі постулатів, понять і категорій дисциплін, включених у дослідницький процес. Із цих же наук запозичуються специфічні методи дослідження та результати. Розвиток теорії міграційних процесів тісно пов'язаний із формуванням відповідного понятійного апарату та термінологічного словника. Ключовими в системі понять, що їх використовують дослідники сучасних міграційних процесів, є: потенційна міграція, міграційна настанова, міграційна мотивація, міграційна поведінка, фактори і стимули міграції, міграційна ситуація, міграційна мобільність, міграційний потік, адаптація, облаштування, укорінення, міграційна політика, якість життя, тощо [1, 250–251].

Для України міграція є порівняно новим явищем, саме тому міграційні процеси потребують ретельного вивчення та глибокого осмислення. Виникнення на політичній мапі світу нової держави Україна збіглося з формуванням стійкої загальноєвропейської тенденції до суттєвого зменшення рівня народжуваності, навіть повної відсутності природного приросту населення, який, у свою чергу, спонукав до інтенсифікації міграційних процесів у світі. Завдяки зусиллям українських соціологів, таких, як О.Хомра, О.Малиновська, та українського представництва Міжнародної організації з міграції (МОМ), а також окремих регіональних державних структур, які займаються питаннями міграції, вдалося привернути увагу громадськості до даної проблеми [2, 135].

Загальноно відомо, що міграція населення зумовлена економічними, політичними, етнічними та релігійними чинниками. Впродовж усієї історії людства вона задавала вектор та характер суспільного розвитку. При цьому наявність міграційних процесів певною мірою

свідчить про стан соціального та економічного розвитку країни. З іншого боку, процеси міграції суттєво впливають на розвиток країни [3, 200].

Міграційні потоки, які ми спостерігаємо як феномен повсякденного життя, – лише зовнішній бік міграційних процесів. Різноманітність та переплетення функцій, які виконують міграційні процеси, не дають змоги вмістити їх зміст у межі єдиного визначення [4, 75].

Територіальні переміщення населення здійснюються в певному соціально-просторовому континуумі, кожна точка якого характеризується певним набором життєвих благ: можливостей працевлаштування, купівлею та впорядкуванням житла, здобуттям освіти, змістовним дозвіллям, спілкуванням, відпочинком; екологічними характеристиками, рівнем політичної стабільності та особистої безпеки, гарантіями здійснення прав людини. Сукупність усіх цих точок й створює простір можливостей, або простір стимулів, у межах якого принцип «людина шукає, де краще» спрацьовує достатньою мірою [5, 90].

Простір можливостей є динамічним, характеризується різними рівнями концентрації діяльності людини. Формування у населення переваг щодо різних ділянок території відбиває економічно, соціально і психологічно зумовлені реакції жителів на певну сукупність властивостей середовища, що їх оточує. Переміщення ж населення у просторі можливостей є процесом самоорганізації суспільної поведінки індивідів, що керується системою переваг. Просторова самоорганізація населення відображається у вибіркового ставленні до території свого проживання; їх концентрації в одних районах та розосередження в інших внаслідок переміщення населення у просторі [6, 175].

Чисельність населення – це інтегральний показник багатьох чинників, що приваблюють людей мігрувати в той чи інший регіон. І тому чисельність населення може розглядатися як індикатори привабливості цих районів для певних соціальних та етнічних груп населення. Сьогодні на процес просторової самоорганізації населення істотний вплив здійснюють також економічний, політичний, етнічний та конфесійний чинники [7, 180]. Отже, вибіркове ставлення людей до території їх проживання може бути, з одного боку, критерієм якості життя в тому чи іншому районі, а з іншого – істотною ознакою для виділення латентних груп населення з властивою їм соціальною організацією, поведінкою та цілями [8, 34].

Після розпаду СРСР на теренах країн СНД та Балтії поширена думка, що домінує еміграція, яка має етнічне забарвлення. Вважаємо

таку позицію дещо перебільшеною. Будь-яка еміграція завжди етнічна, оскільки будь-яка людина, котра залишає країну назавжди, належить до тієї чи іншої національної спільноти та ідентифікує себе з нею [9, 89].

Стохастичний характер міграційних процесів значною мірою обмежує вибір та набір «інструментів», за допомогою яких здійснюється регулювання територіальних переміщень населення.

Міграція є також процесом суспільної поведінки індивідів, в основі якої лежить система переваг. Цілеспрямована діяльність мігрантів визначається не тільки розмірами трудового доходу, а й іншими чинниками життєдіяльності. Сукупність мігрантів, з яких складається міграційний потік, характеризується загальною груповою функцією переваги, оскільки всі вони належать до єдиного типу життєдіяльності. Як усі самоорганізовані соціальні процеси, учасники яких оптимізують свою діяльність відповідно до власних інтересів, міграції підлягають регулюванню ззовні лише непрямым чином [10, 66–67].

Вибір потенційним мігрантом домінуючого для себе варіанта із множини інших є результатом його взаємодії з простором можливостей (стимулів). Інакше кажучи, відношення переваги визначається певною сукупністю властивостей цього простору.

Регуляторами міграційних потоків виступають ті чинники (характеристики набору життєвих благ у різних точках простору можливостей), параметри яких можуть безпосередньо плануватися і змінюватися шляхом директивних встановлень та рішень. Чинники-регулятори можуть мати або адміністративний, або соціально-економічний, етнополітичний чи природно-захисний характер. Чинники першої групи – це адміністративні та правові умови зміни місця проживання: реєстрація (прописка), громадянство, умови найму на роботу, дозвіл на в'їзд у країну (віза) тощо. Значення цих заходів має впливовий, проте не вичерпний характер. Набагато більший вплив на прийняття рішення про переїзд та вибір нового місця проживання мають економічні, екологічні, етнічні та політичні чинники. Саме ці чинники визначають сьогодні масштаби і характер сучасних міграційних процесів, саме управлінню ними й належить головна роль у регулюванні напрямків, структури та інтенсивності міграційних потоків. Проте їх використання з метою регулювання вельми ускладнює відсутність необхідних коштів, недосконалість законодавчої бази, недостатній досвід міграційних служб у країні та інші обставини [11, 106].

Водночас це не скасовує самого принципу регулювання міграційних потоків. Адже тільки змінюючи зовнішні умови життя мігрантів, можна регулювати процес їх просторової самоорганізації та його інтенсивність таким чином, щоб забезпечити необхідні напрямки потоків міграції з оптимальною структурою за умови мінімізації економічних і соціальних втрат [12, 34].

Прогнозуючи міграційні потоки, доцільно використовувати як головний засіб математичне моделювання. Найперспективнішими є діахронні моделі, які враховують чинник самоорганізації населення. Застосування дескриптивних моделей дає можливість описувати й пояснювати кількісні закономірності міграційних потоків та форму взаємодії чинників, які визначають характер їх розвитку. У процесі розроблення управлінських рішень доцільно вживати нормативні моделі, які дають можливість обрати і рекомендувати найефективніші варіанти розвитку міграційних потоків [13, 140].

Проблему регулювання міграційних потоків неможливо вирішити єдиним господарським чи адміністративним маневром, необхідна система заходів, головними з яких є економічні та політико-правові.

Принципи міграційної політики вперше були визначені в Декларації про державний суверенітет України, який Верховна Рада України прийняла 16 липня 1991 року. В свою чергу, розвиток міграційного законодавства відбувався протягом минулого десятиріччя. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року, сформувала основи для регулювання внутрішніх і зовнішніх міграційних процесів. Питання зовнішньої міграції вперше набули конституційного статусу. Головні завдання у сфері регулювання міграційних процесів визначалися, з одного боку, необхідністю узгодити чинне законодавство з Конституцією України та вимогами міжнародно-правових актів у сфері прав людини, до яких приєдналась Україна, а з іншого, завданням завершення реформування міграційного законодавства в Україні.

У 2001 р. ці завдання в основному були вирішені. Так, прийняті в новій редакції закони України «Про громадянство України» від 18.01.2001 р.; «Про біженців» від 21.06.2001 р.; «Про імміграцію» від 07.06.2001 р. та інші, в зміст яких було внесено суттєві зміни та доповнення, спрямовані на вдосконалення та регулювання міграційних процесів.

Відповідно до Конституції України засади регулювання міграційними процесами визначаються винятково законами України.

Кабінет Міністрів України своїми нормативно-розпорядчими актами забезпечує взаємодію правоохоронних та інших центральних органів виконавчої влади, сприяє підвищенню ефективності роботи з управління міграційними процесами (зокрема, визначає порядок формування квоти імміграції і встановлює квоту імміграції на кожний календарний рік, затверджує Програми запобігання торгівлі жінками та дітьми тощо).

Управління міграцією відбувається у двох сферах: у сфері законної міграції та у сфері протидії незаконній міграції. Діяльність у сфері законної міграції очолює Державний комітет у справах національностей та міграції. Діяльність у сфері протидії незаконній міграції координує Міністерство внутрішніх справ України. Сьогодні в Україні розглядається питання про створення єдиного міграційного органу. Це може бути спеціально утворений центральний орган виконавчої влади, а можливо, що такий орган буде створено на базі одного з існуючих центральних органів виконавчої влади (МВС, Держприкордонслужби чи Держкомнацміграції) [14, 209–210].

Основним джерелом інформації про міграційні процеси в Україні є поточний облік міграційних подій, який здійснюється шляхом безпосередньої реєстрації осіб, які знімаються з реєстрації з попереднього місця проживання чи перебування або реєструють нове. Талони статистичного обліку до адресних листків прибуття та вибуття заповнюються під час реєстрації фізичних осіб, які прибули (вибули) з однієї місцевості в іншу на постійне чи тимчасове проживання [15, 135]. Основними недоліками даного джерела інформації про міграційні рухи є недостатня якість заповнення облікових листків та неповнота обліку осіб, які змінюють місце проживання. Організований таким чином поточний облік міграційних подій точніше було б називати статистикою реєстрації.

Сьогодні ж проблема повноти обліку мігрантів у зв'язку із прийняттям Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», що набув чинності з 15 січня 2004 р., загострюватиметься ще більше. Статистика реєстрації населення, що замінила статистику прописки-виписки, зможе забезпечити фіксацію ще меншої частки від загального обсягу фактично здійснених міграційних переміщень. Швидко втрачає інформаційну силу і статистика розподілу мігрантів за національністю. Зростання частки осіб, які вже отримали паспорти нового зразка, де скасовано графу

«національність», призводить до збільшення питомої ваги листків прибуття (вибуття), в яких національність мігрантів не вказується. А припущення про розподіл мігруючих із не вказаною національністю між зафіксованими етнічними групами мігрантів пропорційно до чисельності цих груп видається необґрунтованим [16, 225].

Таким чином, успішний розвиток теоретичних уявлень про міграцію та її прикладні аспекти пов'язаний, насамперед, із розробленням єдиної стратегії й тактики міждисциплінарних досліджень цього багатоаспектного процесу. Це дало б можливість інтегрувати дослідницькі зусилля з метою створення ефективних концепцій та методологій.

Представники різних сфер знання, які вивчають міграційні процеси, використовують, як правило, традиційні дослідницькі підходи та спеціальні фахові техніки, вживають наукові жаргони із суворо фіксованими значеннями термінів і цехові поняття, які вже сформувалися в тій чи іншій науковій дисципліні.

Від уміння та бажання дослідників розуміти і засвоювати наукові підходи, методи, поняття та мову суміжних галузей знання, їх готовності обмінюватися ідеями залежить поява та життєздатність нових гіпотез і напрямів наукового пошуку у сфері міграцій, створення ефективного аналітичного інструментарію для дослідження складних міграційних проблем, що перебувають на стику соціологічного, економічного, демографічного, політологічного, соціально-психологічного та інших фахових аналізів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демографический понятийный словарь. – М., 2003. – 700 с.
2. *Зайончковская Ж. А.* Новоселы в городах (методы изучения приживаемости) / *Ж. А. Зайончковская.* – М.: Прогресс, 1972. – 820 с.
3. Методология и методика системного изучения советской деревни (1980). – Новосибирск, 1980. – 490 с.
4. Миграция сельского населения. – М.: Луч, 1970. – 600 с.
5. *Моисеенко В. И.* Территориальное движение населения: Характеристика и проблемы управления / *В.И.Моисеенко.* – М.: Гардарики, 1985. – 390 с.
6. Народонаселение. Энциклопедический словарь. – М.: Омниум, 1994. – 590 с.
7. *Переведенцев В. И.* Методы изучения миграции населения / *В.И.Переведенцев.* – М.: Луч, 1975. – 890 с.

8. *Покишишевский В. В.* Миграции населения как общественное явление и задачи статистического их изучения / В.В.Покишишевский // Статистика миграции населения. – М.: Прогресс, 1973. – 700 с.
9. *Прибиткова И. М.* Основы демографии. – К.: Либідь, 1997. – 420 с.
10. *Прибиткова И.* Міграційний потенціал населення України / І.Прибиткова // Громадська думка. – 2004. – №1. – С.66–83.
11. *Рыбаковский Л. Л.* Региональный анализ миграций / Л.Л.Рыбаковский. – М.: Прогресс, 1973. – 380 с.
12. *Рыбаковский Л. Л.* Миграция населения: прогнозы, факторы, политика / Л.Л.Рыбаковский. – М.: Луч, 1987. – 490 с.
13. *Рыбаковский Л. Л.* Миграция населения. Вип. 5: Стадии миграционного процесса. Приложение к журналу «Миграция в России» / Л.Л.Рыбаковский. – М.: Гардарики, 2001. – 620 с.
14. *Рыбаковский Л. Л.* Миграции населения (вопросы теории) / Л.Л.Рыбаковский. – М.: Эксмо, 2003. – 480 с.
15. *Хомра А. У.* Миграция населения: Вопросы теории, методики исследования / А.У.Хомра. – К.: Піраміда, 1999. – 360 с.
16. *Хорев Б. С., Чанек В. Н.* Проблемы изучения миграции населения. – М.: Луч, 1978. – 560 с.

Білецька Т.В., Богуцька А.Л. Сучасні міграційні процеси: теоретичні аспекти та емпіричний аналіз.

У статті зроблена спроба з'ясувати теоретичні аспекти та здійснити емпіричний аналіз сучасних міграційних процесів з метою глибшого розуміння причин і наслідків внутрішньої й міжнародної міграції, мобільності населення в сучасному світі. Проаналізовано найважливіші напрямки державної міграційної політики, міграційна ситуація в Україні. Дана коротка характеристика міграційного законодавства, основних принципів регулювання міграційних процесів. У статті робиться спроба з'ясувати масштаби та напрями міграційних процесів, які певною мірою визначають характер соціально-економічного розвитку країни. Також звернута увага на те, як на процеси просторової самоорганізації населення впливають економічний, політичний, етнічний та конфесійний чинники.

Ключові слова: міграція, населення, міграційна політика, адаптація, просторова самоорганізація.

Билецкая Т.В., Богуцкая А.Л. Современные миграционные процессы: теоретические аспекты и эмпирический анализ.

В статье сделана попытка обозначить теоретические аспекты и провести вторичный эмпирический анализ современных миграционных процессов с целью более глубокого понимания причин и последствий внутренней

и международной миграции, мобильности населения в современном быстро изменяющемся мире. Проанализированы важнейшие направления государственной миграционной политики, миграционная ситуация в Украине. Дана краткая характеристика миграционного законодательства, основ регулирования миграционных процессов. В статье делается попытка выяснить масштабы и направления миграционных процессов, которые в определенной степени свидетельствуют о состоянии социального и экономического развития страны. Также обращено внимание на то, как на процессы пространственной самоорганизации населения влияют экономический, политический, этнический и конфессиональный факторы.

Ключевые слова: миграция, население, миграционная политика, адаптация, пространственная самоорганизация.

Modern migration processes: theoretical aspects and empirical analysis.

This article attempts to clarify the theoretical aspects and conduct an empirical analysis of contemporary migration processes to a greater understanding of the causes and consequences of internal and international migration, population mobility in today's rapidly changing world. The research strategy involves the formulation of a theoretical concept, the development of cross-cutting concepts and categories, to ensure the unity of approach to the subject of research. On this basis the study of certain aspects and linkages of migration. Analysis of the major trends of migration policy, migration situation in Ukraine. The short description of the migration legislation, the basic principles regulating migration processes. Intelligence attempts to determine the magnitude and direction of migration, which to some extent indicate the state of social and economic development. On the other hand, the migration had a significant impact on development. Also drawn attention to how the process of spatial self-organization is largely influenced by economic, political, ethnic and religious factors.

Key words: migration, population, empirical analysis, migration policy, adaptation, spatial self-organization.